

УДК 37.011.3-051:316.613.5

Лещенко М. П., Тимчук Л. І.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ЙОГО ШКІЛЬНІ ВЧИТЕЛІ: ПЕДАГОГІЧНИЙ НАРАТИВ

А Проаналізовані особливості педагогічного впливу шкільних учителів на освітній розвиток Михайла Драгоманова (1841–1895) – видатного діяча української культури, талановитого професора, ґрунтовного дослідника стану освітньої справи в Україні. Вибір педагогічного нарративу як методу дослідження і форми презентації його результатів зумовлений доцільністю поєднання аналітико-раціонального й почуттєво-емоційного осмислення освітньо-навчальних реалій становлення й розвитку особистості М. Драгоманова.

Ключові слова: видатна особистість, розвиток, шкільне навчання, вчитель, вплив, наратив.

*На молодість не можна діяти інакше,
ніж здобувши її повне довір'я.*

М. Пирогов

У багатогранній науково-громадській і політичній творчості Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895), що знаменувала якісно новий етап в українському національно-культурному відродженні, важливе місце займала його педагогічно-просвітницька діяльність. Талановитий учитель недільних шкіл, вдумливий викладач середніх навчальних закладів, глибинно-новаторський університетський професор, він одночасно був ґрунтовним дослідником в історичному ракурсі стану освітньої справи в Україні, сприяв розвитку вітчизняної педагогічної думки, зорієнтованої на пріоритети світових гуманістичних цінностей. Справді, у більшості його робіт – історичних, філософсько-соціологічних, політико-культурологічних, літературознавчих, фольклористичних – сильно відчутний педагогічний струмись. І це цілком закономерно, адже мислитель спрямовував свої зусилля на визначення, вдосконалення чи навіть оновлення парадигми ментального життя українського суспільства, а тут уже без педагогіки аж ніяк не обійтись. З цього погляду, покажемо є те, що ведучи мову про русифікацію українського населення засобами шкільництва, він оперував терміном «політична педагогія» [3, с. 236].

Зрештою, є у нього твори, присвячені в основному педагогічній тематиці. Маємо на увазі його оглядово-працю «Народні школи України серед життя і письменства в Росії» (1877) і автобіографічний нарис «Два учителі» (1894).

Тут варто відзначити, що щедрим джерелом для педагогічних роздумів М. Драгоманова послужили його учнівські та студентські роки навчання – у «хатній науці» батька Петра Якимовича Драгома-

нова, Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії та на історико-філологічному факультеті Київського університету. Особливий інтерес становлять шкільні роки життя М. Драгоманова. Вибір педагогічного нарративу як методу дослідження і форми презентації його результатів зумовлений доцільністю поєднання аналітико-раціонального й почуттєво-емоційного осмислення освітньо-навчальних реалій становлення й розвитку особистості М. Драгоманова.

Метою статті є з'ясування особливостей педагогічного впливу на розвиток особистості М. Драгоманова в період його дитинства та юності.

За спогадами Олени Пчілки, у дворянській родині Драгоманових для дітей «не було ніяких гувернерів, ні гувернанток... про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки, – дбав тато», – людина гуманна, освічена, творча. Саме він прищепив малому Михайлові пристрасть до читання, заохотив до набування знань, розвинув почуття власної гідності [6, с. 416].

Зігріті любов'ю батьків, діти виростили в атмосфері доброзичливості, поваги до прав людини. В той час, «коли в педагогіці шкільній і хатній *учити* мало собі синонім *бити*», дітей не тільки ніколи не били, але й не карали іншими способами, – «для наставляння на добрий розум було тільки спокійне, лагідне слово» [6, с. 425].

Прикметно, що коли батько віддавав 8-річного Михайла на навчання до Гадяцького повітового училища, то домігся, щоб хлопчика «ніколи там не били і взагалі ніяк не карали». Якщо він допустився б порушення дисципліни, то сам батько з ним поговорить і хлопець більше нічого поганого не робитиме. З цього приводу Олена Пчілка навела цікавий епізод, який розповів їй колишній шкільний товариш Михайла Петро Заколюдязний: «Одного разу хотів був котрийсь учитель покарати Михай-

ла, але він «не дався»... В того вчителя був такий спосіб карати учнів: котрий школяр щось там напрокудить у класі, то вчитель каже йому взяти обома руками книжку, держати її над головою і так стояти якийсь час перед усім класом, поки вчитель не скаже «годі». Якось і Драгоманов пустував за уроком, щось там коїв. Вчитель і йому сказав держати книжку над головою. Драгоманов не схотів і пошпуривав ту книжку додолу. Другого дня прийшов батько... Драгоманова більше не займали. Він шанувався без кар» [6, с. 421–422]. Такі уроки про особисту гідність й одночасно особисту відповідальність залишали глибокий слід у душі школяра.

З винесеними з батьківської хати навичками читання «серйозної літератури», розбудженими інтелектуальними інтересами і першими самоосвітніми здобутками Михайлові не важко було навчатися в училищі – за «відмінні успіхи в науках» він одержував нагороди книжками, які пізніше служили сестрам і братам, у тому числі сестрі Ользі, молодшій від нього на 8 років, котра, згодом ставши українською письменницею, обрала для себе псевдонім Олена Пчілка.

Про місце Михайла серед однокласників, інтонаційно відтворюючи мовний колорит школярів того часу, Заколюдазний сказав: «Куди нам було до нього!... Куєш, було, куєш той урок, насилу витовчеш, а Драгоманов раз прочитає – і вже зна».

Через три десятиліття після закінчення училища, озираючись на минуле, М. Драгоманов констатував: «Жагу до читання та до свого роду політики я перейняв змалку від батька, за вказівкою якого я, ще будучи учнем Гадяцького повітового училища (1849–1853), перечитав тоді всі цікаві книжки з його бібліотеки, переважно подорожі та історичні твори, в тому числі двічі «Історію держави Російської Карамзіна»... Щиро повинен я дякувати своєму батькові, який розвинув у мене інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального й боротьби – явище незвичайне в Росії і тепер, а колись – тим більше» [1, с. 39–40].

Цікаво, що вже у цій цитованій вище статті «Автобіографічна замітка» (1883) М. Драгоманов схвально відгукувався про своє навчання в Полтавській гімназії (1853–1859), де йому пощастило на таких учителів, як латиніст (вивчення мови базував на читанні та перекладанні латинських текстів), і «прекрасний учитель історії» (викладання свого предмета використовував для розвитку творчих можливостей гімназистів, формування їхніх світоглядних позицій).

Про те, що якості викладання в навчальних закладах М. Драгоманов надавав великого значення, свідчить його розмова з Лесею Українкою, племінницею, що прибула 1894 року до свого дядька в Софії «по науку», «послухати його університетські лекції». На її слова, що в російських гімназіях систематичним вихованням пригнічують учнів, що між ними й учителями склалися ворожі відносини, йому пригадалися образи колишніх учителів, і він вирішив доопрацювати написані кілька років тому спогади про них і надіслати до друку. Цей твір, що під назвою «Два учителі: Спомини» появився на сторінках журналу «Народ» (кінець 1894 – початок 1895 рр.), був останньою прижиттєвою публікацією

мислителя, де на основі багаторічного досвіду узагальнено його педагогічні погляди.

У вступній частині «Споминів» автор зазначив, що на його совісті лежить обов'язок прилюдно назвати тих двох своїх гімназійних учителів: латиніста Казимира Йосиповича Полевича й історика Олександра Івановича Строніна, які вміли гуманно і тепло жити з учнями, піднімати їх інтелект та мораль, яким він особисто вдячний більше, ніж кому-небудь з усіх людей, крім батька, за те добро, що вони зробили для його душі. Та, окрім особистих мотивів, треба також пам'ятати, що ці педагоги активно сприяли моральному вихованню кількох поколінь на Полтавщині, а тим самим і в усій нашій країні [3, с. 575].

Учитель в ідеалі мислився М. Драгомановим як гуманна, високоосвічена, творча особистість, що не обмежується інформативною роботою з учнями, а здатна створювати умови і надавати допомогу їх особистісному розвитку, процесам їх соціалізації, культурної й громадянської ідентифікації, духовно-моральному становленню.

Заслугує на увагу, що в нарисах «К. І. Полевич» і «О. І. Стронін», об'єднаних спільною назвою «Два учителі», виведено образи висококваліфікованих педагогів-професіоналів, котрі впродовж багатьох років удосконалювали свої оригінальні системи навчання та виховання і сповна віддавалися роботі з учнями. Більше того, в ній вони бачили зміст життя, можливість реалізувати своє покликання, оскільки жили самотою, без родин, а їхні домівки часто ставали, хоч уже в іншій атмосфері, продовженням школи.

Безперечно, що в тодішній гімназії особистості таких педагогів були скоріше винятками, ніж правилами. Про це красномовно свідчать документальні замальовки М. Драгоманова. Після Гадяцького повітового училища він у 1853 р. вступив до 3 класу Полтавської гімназії, перебуваючи в полоні «історієлюбства», яке, на жаль, не мало тут для себе «поживи». Історії Давнього Сходу навчав молодий учитель Сорокін за підручником С. Смарагдова, керуючись так званим методом «отселе и доселе» без усяких розмов. «Він ускакував буквально як опарений у клас, кілька мінут бігав по хаті, потім сідав на кафедрі й більше з неї не злавив. Як тільки він сідав, один з учеників ніс йому чорнильницю й перо і тим часом приліплював до кафедри вузенький папірчик, на якому написана була хронологія тих Дюків і Ціаксерів, що були на ту лекцію задані. Потім Сорокін починав викликати учеників до кафедри, на котрій кожний і прочитував собі тих Дюків, сяк-так зодягаючи їх худеньким м'ясом по Смарагдову. Сорокін не бачив того крізь свої сині окуляри. Трудніше було, як Сорокін починав з поводу відповіді визваного ученика питати «в розбивку» учеників «на скамейках», та ще з усього курсу. Правда, дехто й для цього приготував биндочки паперів із хронологією, що держалися у руках або на колінах, та поки одшукає ученик якого Сарданапала, Сорокін наскочить із запитом і зріже людину, вилає ослом і ще й поставить серед класу на коліна. Іноді таких колінопреклонених набереться душ 10, і тоді один погляд на цю низку будив сміх у всьому класі й у них самих, та часто й на

лиці учителя, що хотів дати собі найсуворіший вигляд. В такі хвили клас показував немов протест тим, що ученики скрипіли лавками або й викрикували, нявкали, кукурікали, через що низка колінопреклонених збільшувалась. Але збільшувалась і веселість класу, надто тоді, коли вчитель кидав запити й колінопреклоненим. Під кінець року колінопреклоненіє виросло до великих розмірів, бо Сорокін якось замітив на кафедрі хронологію та почав ставити учеників на коліна на три-чотири лекції наперед» [3, с. 585–586].

За свідченням М. Драгоманова, цей учитель «прославився» згодом як поліціант і реакціонер на директорстві в Немирові й Житомирі».

Миколаївська шкільна дисципліна-муштра боляче зачепила своїм караючим криком і Михайла – його, відмінника, було залишено на другий рік у п'ятому класі. Почалося це із зіткнення учня з учителем математики Гаєвським, який полюбляв принижувати учнів. Хлопець не мирився з учительськими дотепами, перестав учити математику й дістав на екзамені одиницю. А під час складання екзамену з французької мови він заступився за учня, якому вчитель сказав грубість. Підготовка до екзамену (переклад з російської на французьку мову проходила під знаком вуркотіння вчителя і реплік учня. Схвильований, він у перекладі написав замість французького *il* латинське *ille*.

– А! – закричав учитель, – то ти не вмієш писати навіть *il*, нема про що далі розмовляти, я напишу тобі 0.

Згідно з правилами, тим, хто не склав екзаменів з двох предметів, переекзаменування призначають на осінь, але Михайло був позбавлений такого права: його так чорно розписали на засіданні шкільної ради, що вирішено було залишити на другий рік у п'ятому класі. Про це із злорадством провістив учням учитель математики, непристоно пританцювуючи і приспівуючи біля столу:

Современный человек

Будет сидеть в 5-м классе целый век!

«А він мене прозвав «современным человеком» за те, – згадував М. Драгоманов, – що я читав на його лекціях між іншими книгами «Современник». І коли я вийшов відповідати з фізики і попередній учитель мій, що був тепер асистентом, сказав: «А вот хороший ученик!», то Гаєвський сказав: «А вот увидите, как будет современный человек отвечать физику по Пушкину, по Лермонтову и по «Современнику» – он уже отвечал так математику». Але я, прийшовши до себе після катастрофи на алгебрі, всі шість днів перед фізикою вчився безперестанно й відповів на «5». «А вот видите», – сказав асистент. «Странно, – відповів Гаєвський, – как это он в «Современнике» вычитал физику» [3, с. 589].

На такому гротескно-гінневому фоні потуг за збереження шкільної дисципліни і навчального авторитету «миколаївських» часів, рельєфніше виділяються постаті тих викладачів, яких любили й поважали в гімназії, бо вони завжди пам'ятали про унікальність кожного учня та розвивали його потенційні навчальні можливості. Саме таким і був, як про це говорилося вище, вчитель латинської мови К. Й. Полевич, усе життя якого «йшло на учеників, на те, щоб навчити їх латини». А домогтися

цього було зовсім не легко. Справа в тому, що консервативні кола пов'язували революційні виступи в Європі 1848 р. з впливом «класичних студій», які, мовляв, ведуть «до республіканізму й соціалізму». Стривожений такою перспективою цар Микола I, «вигнав греку майже зо всіх гімназій, замінивши її натуральною історією». З 1849 р. гімназії в Росії, починаючи з 4 класу, ділилися на два відділи – латинський і юридичний, щоб учні відповідно готувалися або до університету, або до державної служби.

У Полтавській гімназії Полевич так поставив справу, що для вивчення латини треба було прикладати максимум зусиль – учні повинні були вчитися добре на «4» і на «5» при п'ятибальній системі, хто лінувався, той змушений був переходити з латинського відділу на законодавство. Ні протекція, ні сльози матерів – ніщо не могло примусити Полевича перемінити бал.

За словами М. Драгоманова, система навчання в Полевича була оригінальна: ніщо не заучувалося абстрактно. Вже з першого заняття він не питав *genetivus, vocativus* і т. д., а так: *aqua* – *aquae* – вода; як буде водою? води? і т. д. З третього заняття учні починали перекладати з російської мови на латинську, і з того часу починалася повна індивідуалізація учнів.

Кожний перекладав удома, скільки встигав, а Полевич у класі перевіряв індивідуально виконані роботи:

– підходив до учня, запитував: «Що ви написали?» Уважно читав переклад, виправляв помилки, пояснював особливості перекладання. Учні завжди з приємністю очікували таких «обходів» учителя, прислухалися до його вимогливого, але справедливого слова; вчитель же таким чином пізнавав природу кожного учня, знав, як його заохотити до роботи, частіше всього вдаючись до наївно-доброго жарту: «Ану, я таки вас спіймаю, спіймаю» [3, с. 576–577].

Здебільшого спокійний і врівноважений Полевич буквально мінявся при поясненні граматичних правил – він весь кипів тоді енергією, говорив з таким запалом, що піднімав голос до крику, стукав кулаком по столу, так що іноді набивав щиколотки або й по плечу учня... В іншого все це виглядало б комічно, а Полевич піднімав енергію класу і домагався свого: правило залягало в голови учнів. «Формальна робота – не робота» – казав він часто і все робив для того, щоб учні відчували і зрозуміли потребу у навчанні.

Про своє особисте навчання в Полевича М. Драгоманов говорив, що воно проходило «охоче, навіть гаряче», але було позначене якимсь аскетизмом, навіюваним гнітючою атмосферою царя Миколи I, після смерті якого (1855) «пішло якось повесняному». Ожививсь і Полевич. Частіше виривався жарт у нього і в нас... і стосунки наші стали менш формальні. Й перше іноді учні заходили до Полевича в квартиру та удостоювалися скуштувати фамозного чаю з сухариками. Тепер потроху виробилося таке, що у Полевича щодня бували учні, а щонеділі пився чай і ось по якій причині учнів підбільшало, і вже говорити з ліпшими учнями про їхніх авторів (латинських текстів, що їх вони читали й перекладали) у Полевича не було часу в класах. Тому він активізував створення психічно

комфортних навчальних умов, назначив у себе в хаті понеділок і вівторок для 5-го класу, середу й четвер – для 6-го класу, п'ятницю і суботу – для 7-го, а неділю – для «аристократів» із усіх класів». Читалися вже не якісь уривки творів латинських авторів, а цілі книги, часто цілі твори, читали не для самої вправи в граматиці, а для тексту, смакували картинки, ідеї. Все це супроводжувалося літературними й історико-політичними бесідами. Отже, в методиці навчання Полевича виразно проявлялися такі елементи, які є дуже важливими сьогодні для дослідницьких методик освіти (творчий пошук нового знання, когнітивна робота в малих групах і т. д.). Як підкреслював М. Драгоманов, знання, здобуті під розумним наставництвом Полевича, були настільки глибокими і всебічними, що в Київському університеті, пішовши кілька разів на лекції професора латини Деллена, він відчув, що після Полевича йому тут нічого вчитися. А коли наприкінці університетських студій він «узв'язався до римської історії», то просто розвивав те, що робив з Полевичем, і не раз йому ставали в пригоді спомини про «латинські чаї» в Полтаві; це саме можна сказати і про написану ним магістерську дисертацію «Питання про історичне значення римської історії й Тацит». Справді, учений і мислитель М. Драгоманов мав усі підстави заявити, виступаючи від імені свого покоління: «А ніякими терезами не зважити вартості того впливу, які мали класи й чай Полевича на наше загальне виховання – літературне й моральне». «Непорочне життя» – звали ми часто цього найбільшого ідеаліста, якого я бачив на своєму віку [3, с. 578–579].

І ще одна характерна деталь: розповівши про свої зустрічі з колишнім учителем і його смерть, М. Драгоманов сам себе спитав і дав на це питання відповідь: «Я собі думаю, який то рай заслужив собі у свого Бога Полевич? І не можу собі придумати ліпшого раю, як обставити його добровільними учнями, серед яких він би стояв і викликавав:

«Aqua – aquae – вода! Як буде водою?... Правда!.. а як буде водами?.. Правда, правда, прекрасно!»

По крайній мірі, я ніколи не бачив в очах Полевича такого щастя, як тоді, коли почув від нього в перший раз подібні повищим слова» [3, с. 584].

Блискучий учитель латинської мови Полевич був глибоко драматичною особистістю. На це склалися різні причини. І однією з них, можливо, навіть найголовнішою, було усвідомлене ним гнітюче переконання, що в житті не зумів повністю розкрити свій духовний та інтелектуальний потенціал. У роздумах і мріях він бачив себе, що вчить дітей не латинської імперської, а грецької мови, яку знав і любив понад усе. Та простору для реалізації високої професійної компетентності у школах тодішньої Росії у нього через адміністративний прес не було. Тому таким мінорним і одночасно обвинувальним є останнє речення нарису М. Драгоманова про улюбленого вчителя і, цілком можливо, про себе самого, про свою життєву долю: «О дурне ще життя в людських громадах, коли вони не сміють ні використувати такі сили, як Полевич, ні дати їм щастя, якого вони заслужують!» [3, с. 585]. Знаменно, що свою наукову працю «Латинський горб у Римі за новішими розкопками (1873) М. Драгоманов при-

святив саме К. Полевичу(1873).

Крім К. Полевича, серед учителів Полтавської гімназії, де з 1853–1859 рр. навчався М. Драгоманов, великий вплив на формування його особистості, духовного й інтелектуального життя мав також учитель історії Олександр Стронін – людина глибоких знань, педагогічної майстерності, високої моральності та принциповості. Тільки якихось сім років йому випало займатися улюбленою роботою в Полтаві, а далі «не давали місця інтелектуальним інтересам і незвичайним педагогічним здібностям Строніна» [3, с. 603].

Саме в другій, значно більшій за першу, частині нарису «Два учителі» М. Драгоманов виразив свій намір «показати докладно, яку вагу для мене й товаришів моїх мав наш учитель історії Стронін» [3, с. 585].

Звернемо увагу на два важливі моменти цього лаконічного вислову. По-перше, словосполучення *наш учитель* означає духовну співзвучність учителів з учнями, гармонію в стосунках між ними. По-друге, лексема *вага* несе в собі ті компоненти, які учні хотіли б отримати від учителя, домогтися їх у процесі навчання. Про це, зокрема, писав 17-річний гімназист М. Драгоманов: «Ми не хочемо жити чужим розумом, і для цього є всі підстави вимагати від передових людей, щоб вони вказали нам дорогу на початок нашого учіння. Тільки тоді ми зможемо йти самостійно вперед. Інакше ми не отримаємо загальної освіти, а тільки нахапаємося відомостей з різних наук і будемо завжди присяжними в науці» [4, с. 14].

М. Драгоманова приваблювало те, що О. Стронін уміло оперував різними варіантами дослідницького методу навчання, опертого на прогресивні світоглядні позиції. «У Строніна, – вказував автор нарису, – увесь курс був, коли хочете, пропагандою, а й чи може бути інакше з гуманітарною наукою, починаючи від теології й кінчаючи історією? Усе діло тільки в тому, як ведеться та пропаганда. У Строніна вона не була ніколи голою, догматичною, не науковою, непедагогічною. Курс IV і V-го класу проходив у ньому з меншою тенденційністю... Тут Стронін, очевидно, мав ціль зацікавити хлопців картинками життя й драматичних фактів. Ідеї проступали в нього в курсі тільки в VI і VII класі, де викладалась історія нова, від реформації. Але й тут ідея одягнута була у факти. Талант Строніна показувався у тому, що він переносив учнів у саму суть життя й інтересів кожної епохи і при тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так що учні переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в періоді Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію нації й демократію із соціальною справою з кінця XVIII ст. У XVIII ст., перед французькою революцією, Стронін викладав нам політичні теорії Вольтера, Монтеск'є і Руссо, а в XIX, перед 1848 р., – соціальні Оуена, С. Сімона, Фур'є та ін. При цьому курс історії доводився до останнього року, так що учень, скінчивши його, міг собі орієнтуватись у тому, що кругом нього робилось» [3, 593–594].

Зазначимо, що пропагований на заняттях О. Строніним принцип гуманітарно-суспільної важливості історичних подій і реалій поклав свій відпечаток

на задіяну згодом М. Драгомановим концепцію дослідження розвитку освітньої справи в Україні, де, за його висловом, у всій повноті була застосована царськими чиновниками «політична педагогіка», суть якої полягала ось у чому: «Коли українця-простолюдина навіть не хочуть держати в темноті та визискувати як простолюдина взагалі, а навпаки, навіть захочуть цивілізувати в душі народності, то перед усього він мусить піддатися процесові, результатом якого мусять вийти дуже чудні відносини між ним і рідним осередком довкола нього. Наука «отечественной» мови задля українця починається відучуванням від рідної; коли схочуть розвинути в українця свідому пошану до батьківських історичних переказів, то розкажуть йому про Дмитрія Донського, Івана Грозного, Сусаніна, а нехай би й про Петра Великого та Катерину II, але кінець кінців він мусить переконатися, що його власні предки не зробили нічогосінько вартого стати підставою патріотичного почуття. Схочуть освіжити задля народу абстрактну державну цивілізацію поезією та штукою народною, схочуть, напр., завести орнамент у школі, вішнетку в книжці, заведуть у викладі історії народної пісні, хор співацький, – то беруться за великоруську орнаментику, нарисують мужика великоруського, хату великоруську, – навіть на книжці, написаній в Єкатеринославській губернії («Наш друг» барона Корфа); прикрасять руську історію лише великоруськими билинами ... але не українськими думами; навчать співати: «Уж как пал туман на сине море» тощо, знов український селянин мусить переконатися, що лише великоруський простолудин вартий уваги просвічених людей».

Як наголошував М. Драгоманов, люди з простого середовища, що проходили через подібну освіту, часто ставали моральними покручами, соромилися свого походження, ставали «ученими п'явками» – визискувачами. Наслідком цього «усування» рисів української народності з усіх появ публічного життя стало те, що «самопошана в народі упадає, а разом упадає й його енергія», а це не може не утруднити виховання й вироблення культури української спільноти [1, с. 285–286].

Поряд із заняттями з історії в класах Стронін організував читання учнями різних історичних джерел, що публікувалися в журналах «Современник», «Русский вестник», а також книг на історичну тематику, що виходили систематично у видавництві «Историческая библиотека». З цього приводу М. Драгоманов вважав за потрібне наголосити: «Ні виучування курсу Строніна, ні тим більше читання історичних книг не було в нас працею пасивною». Активність гімназистів проявлялася в тому, що краці з них («волонтери») під керівництвом учителя самостійно розробляли окремі теми курсу і виступали з ними в класі замість учителя. Стронін слідкував за науковим рівнем цих виступів, застерігав від пустослів'я, претензійних узагальнень тощо. Як згадував М. Драгоманов, учитель різко перервав його виступ на якійсь ліберальній фразі. На запитання гімназиста, що він сказав таке нещадне, відбувся такий повчальний діалог між ними:

– Нічого такого, але ви говорите звичайні фрази дуже молодих людей, – це кров у вас говорить, а не

мозок. Прохолодне кров, вилетять і фрази.

– А чого ж треба, щоб не вилетіли?

Треба доброго філософічно-політичного виховання, а до нього ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов» [3, с. 594].

Отже, учитель для підвищення інтелектуального рівня учнів, осягнення умінь наукового аналізу матеріалів дослідження рекомендував обов'язкове вивчення іноземних мов, бо тільки при такій умові можна буде вільно користуватися потрібною літературою, «оглянутися на європейську наукову літературу. Це перша умова корисної пропедевтики для молодого ученого» [2, с. 548].

О. Стронін уважно слідкував за тим, щоб учні не бралися до опрацювання тем, які їм не під силу. Так, коли Драгоманов виступав з лекцією про Англію кінця XVII – початку XVIII ст. і вирішив при цьому оглянути літературний рух того часу й принагідно розповісти про філософа Джона Локка та економіста Адама Сміта, то Стронін «обкоротив» його «глаголи». Не рекомендував він йому також студіювати лекції професора філософії Київського університету Ореста Новицького, бо це справа не гімназиста, а студента університету. Свого ж вихованця вчитель спеціально навіть застеріг: «Ви маєте охоту до філософування, стережіться, щоб не впасти в абстракції без фактичної підстави».

«Таким способом, – констатував Драгоманов, – Стронін виробляв людей, звісно, з дуже радикальними тенденціями, але з досить високою культурою і з певною видержкою, на спосіб англійський. Коли б таких учителів знайшлося у нас більше та довше подержалась ліберальна система куратора Пирогова, що правив Київським учебним округом лишень всього два з половиною роки, то такого роду «англичан» на Україні було б далеко більше, хоч і так далеко не безслідно пройшли учні Строніна для поступу України» [3, с. 595–596].

Тут хочеться навести ще й таке узагальнююче твердження М. Драгоманова про свого вчителя: «Я не знаю, якої ще дужчої праці можна вимагати від хлопців по 16–18 років? Може, хто-небудь знайде ненауковим і непедагогічним те, що Стронін посадив нас за книжки, спіймавши нас на інтересах політичних... Та нехай інший хто, «чистий педагог», посадить учнів на половину такої праці, за яку посадив нас Стронін, то буде з нього» [3, с. 595].

За Драгомановим, О. Стронін здійснював педагогічну підтримку індивідуально-особистісному розвитку учнів, процесів їхньої соціалізації, культурної й громадянської ідентифікації. Розмови вчителя з учнями на цю тематику велися переважно на його квартирі. Там обговорювали «чисту політику», «читали «Полярную звезду» і «Колокол» Герцена, якого повну колекцію привіз Стронін із Лондона, куди їздив літніми вакаціями 1858 р. і де був і в Герцена. Та це читання було не для всіх...» [3, с. 595].

Особливо високо цінував Драгоманов Строніна за модернізуючу роль у сфері навчання, за виховання діяльних, думаючих людей, можливих майбутніх учених, здатних до самоорганізації та інтелектуального життя в різних його аспектах. Його заслугою було й те, що відзвук практикованих ним під-

ходів до навчальної роботи відчуваємо сьогодні в європейській педагогічній концепції «Освіта через дослідження» [5, с. 15–24].

Як член Полтавської громади О. Стронін не стояв осторонь українського національно-культурного руху. У гімназії, за свідченням Драгоманова, все відчутнішими ставали прояви національного пробудження. Учні зацікавлено читали твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, які різними способами потрапляли їм до рук. Так, про поему Шевченка «Кавказ» Драгоманов довідався від старшокласника В-ого, який у час канікул працював репетитором у родині Капністів і привіз звідти копію цього твору. Продекларовані В-им рядки поеми:

Продаєм

Або у карти програєм

Людей...не негрів...а таких

Таки хрещених... но простих –

страшенно вразили Драгоманова.

Іншим разом, коли він зайшов до Строніна, щоб узяти якусь книжку, то застав його за обідом.

– Посидьте, – каже він, – трохи, поки я скінчу обід, а щоб не скучно було, то тим часом почитайте ось що. І кладе передо мною невеличку книжку, розкриту на листку, на якому написана по-українськи «Панська воля» / «Горпина»/. Я почав читати це маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталося зі мною. Піднімаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною і дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози в очах і хочу те сховати. – Не соромтесь, – каже мені Стронін, – то золоті сльози, – і поцілував мене в лоб. З того часу я запалав до нього вогнем дружби, та й він мені відповідав дружбою, спершу вчительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерті [3, с. 592]. А поки що Стронін дав Драгоманову книжку оповідань Марка Вовчка і «Граматику» Куліша та й повів із собою на прогулянку, ведучи розмову про майбутню волю кріпаків, народну освіту... Такі прогулянки із розмовами на різні теми стали щонедільними. Під час однієї з них відбулася зустріч із учителем історії в кадетському корпусі Дмитром Пильчиковим – колишнім членом Кирило-Мефодієвського братства, що своїми палкими заявами згодом «дуже підбавляв» у Драгоманова демократизму й радикалізму. Зазначимо, що Стронін свідомо ширив серед населення українські книжки, які залишив у нього П. Куліш, приїхавши до Полтави 1858 р. За дорученням учителя, їх, особливо книжки Марка Вовчка, полтавські гімназисти «розносили і по селах».

У вступному слові до статті «Австро-руські спомини», говорячи про своє українство юних років, М. Драгоманов зазначив, що, хоч навчання в гімназії велося виключно російською мовою, «в нас не гнали української мови, до котрої обертались часом і учителі, а «Наталка Полтавка» була в Полтаві нею офіційна п'єса, котру щороку грали любители з губернського вищого світу на добродійні цілі ... грали її також іноді й самі гімназисти на своїх сценках. «Наталка» була перша театральна п'єса, котру я побачив. Прельстився я нею несказанно, переписав і вивчив напам'ять і в перші ж вакації на

різдво всю її проказав і проспівав на всі голоси / з відомості рідних / перед домовими дівчатами, звісно, кріпачками, котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними «Видно шляхи полтавські» й т. д. Потім я привіз переписане «Сватання на Гончарівці» й т. д. та часом читав уперед дворовими, а то й панами, як зберуться в гості. Далі попались мені й вірші Шевченка, котрого навіть «Кавказ» і «Сон» частенько попадались у записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем» [2, с. 153].

Так ще в учнівську пору в М. Драгоманова визрівало почуття любові до краю, де народився, до пронизаної вселюдськими прогресивними ідеями української культури. «Розкажую я це все... не для того тільки, щоб показати ту основу, на якій виросло моє українство індивідуально, а й для того, щоб подати зразок типового виховання полтавського молодика в ті часи» [2, с. 154].

Драгоманов наголошував, що Стронін своїм впливом олюднював стосунки між гімназистами, розвиваючи в них почуття справедливості, особистої гідності, співробітництва і співтворчості. Свідченням цього стала «у пансіоні ціла революція»: «не без впливу Строніна» вже згадуваний В-ий зумів переконати «пансіонських старших» відмовитися від свого традиційного права «молодечества», тобто бити малих, не дотримуватися пансіонських поглядів, грубіянити наглядчачам. Отже, було вирішено нічого цього не робити, дотримуватися «добровільної дисципліни», але й від начальства вимагати справедливості й ввічливості. З певними труднощами такий порядок було узаконено, хоч начальство ставилося до нього з недовірою. Так, коли один наглядчач грубо вилаяв «маленького», то він пояснив йому суть справи. Здивований наглядчач закусив губу, помовчав і сказав: «Я надюсь, що ви, господа, сдержите свое обещание». З того часу наглядчачі пом'якшали, а кому це було не під силу, той залишив роботу, як це сталося з «грізним і грубим педантом-німцем». А от учителя танців, француза, що звик був бити менших гімназистів смичком і лійнічками та дерти за чуба, вдалося «втихомирити» – він залишився в гімназії, «але узяв собі манери, більш відповідні знаменитій французькій ввічливості» [3, с. 591–592].

Така корекція міжособистісних відносин глибоко ввійшла в душевний світ М. Драгоманова, щільно лягла на винесене ним ще з дитинства поняття про справедливість, стимулювала повсякчасний захист людських прав і людської гідності. У відстоюванні цих моральних підвалин він ніколи не ступав на шлях конформізму, примирення зі злом. Тогочасна шкільна система не тільки не підтримала його, а відвернулася від нього: за два місяці до закінчення кращого учня, редактора рукописного журналу Михайла Драгоманова рішенням педагогічної ради було виключено з гімназії без права навчатися в якомусь іншому навчальному закладі. Сталося це 24 лютого 1859 р. на основі рапорту наглядчача гімназії Олексія Казначеева про вчинок учня 7 класу М. Драгоманова, відомого, за його іронічним висловом, своїми успіхами в навчанні й авторитетом серед дітей як їх захисник.

Чергуючи в гімназичному пансіоні, нагля-

дач Казначеев розпорядився, щоб учні «з нагоди Високоурочистого дня вступу на престол Государя Імператора одягли поскоріше мундири і відправилися до церкви». Дехто з них не погоджувався з таким розпорядженням, а учень 3 класу Івахненко почав доказувати, що до церкви можна заходити і в куртці й ін. Обізвавши учня вискочкою, наглядач прогнав його: «ступай, дурню, одягайся, ще тобі рано пускатися в такі розмови». Драгоманов, що весь час іронічно посміхався, кинув тоді наглядачеві: «Не смійте лаятися». Той сприйняв його смішки і слова як вияв неповаги до Монарха і державних законів, тому сказав: «Та це вже просто дурість дозволяти сміятися собі над законами і над такими урочистими подіями, бажаючи нав'язати іншим свої погляди». Подумавши, Драгоманов заявив Казначееву: «Якщо ви будете лаятися, я повинен буду побити Вам фізіономію». Перекоаний у своїй правоті, пробачення за ці слова він не попросив.

Постанова про виключення не була одноголосною: «за» було подано одинадцять голосів, «проти» – вісім. Група вчителів, очолена О. Строніним, оголосила свою «Окрему думку», нагадуючи, що педагогічна рада приймала вже рішення не вживати лайливих слів у стосунках з учнями, а наглядач Казначеев порушив це правило і спровокував конфліктну ситуацію. Не підтримуючи різких висловлювань Драгоманова, вчителі все-таки заявили, що він «є перший учень гімназії... й не треба перегорджувати йому шляху до подальшого розвитку своїх значних здібностей» [4, с. 14–16].

Однокласники Драгоманова у зверненні до попечителя Київського учбового округу М. Пирогова просили не позбавляти їхнього товариша права на університетську освіту. Розібравшись у цій справі, М. Пирогов направив листа директорові училищ Полтавської губернії О. Данилевському, яким, по суті, вносив корективи до мотивів відрахування Драгоманова з гімназії. «Неупередження і здорова педагогіка, – писав він, – вимагають не змішувати погане з добрим... Вина Драгоманова така, що він неодмінно повинен бути усунутий із закладу, але його треба звільнити за власним бажанням, не перешкоджаючи його вступу до університету, і гімназичне начальство проявило би незрівнянно більше педагогічного такту, якщо би воно само звернулося до мене – не залучаючи до цього учнів – з проханням про пом'якшення покарання Драгоманова. Цим воно довело би, що дійсно бере до серця, вмючи вирізняти і в провинників обдарованість і любов до науки. Казначеев поведився дуже нерозважливо, і якщо він буде продовжувати так діяти, то має бути усунений із навчального закладу [4, с. 18].

Таким чином, завдяки втручанням видатного педагога М. Пирогова М. Драгоманов дістав можливість скласти випускні іспити за середню школу екстернатом і розпочати восени 1859 р. нову сторінку свого життя на історико-філологічному факультеті Київського університету. А на згадку про пережиті як вираз щирої вдячності й поваги до славетного педагога-добротворця М. Пирогова Михайло, за словами Олени Пчілки, привіз і залишив дома в Гадячі його портрет.

Історія виключення М. Драгоманова з гімназії не пройшла безслідно і для його улюбленого вчителя

О. Строніна. Про це говорить, зокрема, та характеристика, яку давав йому директор училищ Полтавської губернії в листі від 25 квітня 1859 року до попечителя Київського учбового округу М. Пирогова. В ній, попри суб'єктивізм та політичну упередженість освітнього чиновника, зроблено спробу накреслити багатогранний образ учителя – його суспільно-політичні настанови, професійну компетентність, рівень відповідності виховним завданням.

Передовсім наголошено, що Стронін є людиною крайніх прогресивних переконань, не завжди правильно ним тлумачених. Наділений здібностями і гострим розумом, він став на чолі молодих людей таких же переконань. «Свобода дій усіх і кожного – вчителів і учнів, політико-економічне вільнодумство – лягли в основу його теорії виховання».

Прикметно, що в іпостасі Строніна Данилевський вирізняв фактично дві особи – викладача і педагога. Якщо першого він підняв дуже високо, то другого опустив нижче від нижчого. «Стронін як викладач, – писав він, не зрівняно вище від Строніна – педагога. Прекрасні методи, блискучий дар слова, любов до свого предмета, яку він умів передавати й учням, добросовісність і точність при виконанні своїх обов'язків – усе це поєднується у ньому, щоб створити прекрасного викладача.

У домашньому побуті, настільки мені відомо, Стронін не заслуговує ні найменшого осуду. Він скромний, працьовитий, безкорисливий, рідко буває на людях; але його зосереджений характер, насмішкуватий і навіть парадоксальний розум не викликає до нього загальної симпатії. Громадська думка, як я говорив, не сприйняла Строніна і давно присвоїла йому епітет небезпечної людини. Як би там не було, Стронін – людина непересічна, користується любов'ю учнів і, безперечно, має на них великий вплив.

Діючи відкрито в ім'я прогресу за будь-яких умов, він поставив перед собою завдання розвивати в учнів відчуття законності, відчуття власної гідності, що заслуговує всякого схвалення, але не дотримується, як на мене, належної міри, не володіє педагогічним тактом, не бере до уваги, що в справі виховання більше, ніж де-небудь, потрібні сувора стриманість і обережність, бо інакше разом з названими почуттями розвинуться й паразити їх – самолюбство, самовпевненість, зарозумілість. Якщо взяти до уваги, з одного боку, прив'язаність до Строніна найрозвинутіших вихованців, з іншого – вплив, який улюбленці його мають на своїх товаришів, і дух, панівний тепер між учнями, то не можна твердити, щоби завдання, яке взяв на себе Стронін, було ним розв'язане задовільно в розумінні загальної користі у справі виховання» [4, с. 16–17].

Об'єктивно з цієї характеристики Строніна, всупереч її авторові, випливає, що саме як педагог-вихователь він домігся найвідчутніших наслідків: його люблять і поважають учні, між якими панівним став дух проголошуваних ним ідей. Інша річ, що ці прогресивні віяння не сприймаються представниками тогочасної шкільної системи, вважаються небезпечними, а то й ворожими. Одні й ті ж поняття (власна гідність, законність, загальна користь виховного процесу) наповнювалися різним

змістом, вимірювалися неоднаковими критеріями. З розповіді М. Драгоманова бачимо, що М. Пирогов, реагуючи на звинувачування Строніна в поширенні «крайніх революційних ідей» і одночасно маючи переконливу інформацію про нього як про прекрасного вчителя історії, вирішив особисто перевірити стан справи й тому поїхав до Полтави на ревізію. Там йому поскаржилися на Строніна губернатор Волков та архієрей. Побувши на лекціях у Строніна і поговоривши з ним у себе, Пирогов переконався в нерезонансності доносів губернатора і вирішив навіть висунути Строніна на нагородження орденом, «Як одну з ліпших голів між педагогами округу». Був у нього теж намір призначити цього багатобічного вчителя на першу вакансію директора гімназії. Проте здійснити цей задум йому так і не вдалося. Більше того, його самого на догоду реакції у березні 1861 року було звільнено з посади попечителя Київської учбової округи. Строніну теж недовго вже судилося працювати в гімназії. 1862 року його було звільнено з роботи, звинувачено, як й інших членів Полтавської громади, за діяльну участь в організації гуртків для розбудження народу урядом, з метою відділити Малоросію від Росії» та після тримісячного ув'язнення в Петербурзі вислано в Архангельську губернію біля полярного кола. З цього часу двері школи були назавжди для Строніна зачинені.

Драгоманов уважно стежив за життєвими перипетіями Строніна, знав, що той у 1869 р. отримав амністію і приїжджав до Києва, надіючись, «що йому знову дадуть місце в гімназії.. Звісно, не дали». Пробивався в різних місцях на тимчасових заробітках. У той час тричі зустрічалися в Петербурзі й Женеви колишній учень і учитель. Та найпам'ятнішою стала зустріч в 1887 р. у Швейцарії, звідки вони поїхали в подорож по Італії на Турин, Мілан, Геную, Пізу, Рим, Неаполь, Флоренцію. Драгоманов згадував: «Кошти мандрівки (1000 франків на двох) заплатив Стронін, бо в мене не було сантима зайвого, то я, власне, доглядав свого товариша і мусив йому зберегти час і кошти, показуючи йому в кожному місці найголовніше. Я від усього серця всилювався відплатити старому вчителю на науку доглядом і почасту наукою, бо Італію я вивчив досить і люблю гаряче.

Багато поучуючих і щасливих хвиль провели ми перед монументами і в музеях Італії та серед її при-

роди, і я вдячний долі за те, що вона мені послала ту мандрівку» [3, с. 603]. Побачене в Італії часто асоціювалося з тим, що було в Україні. Так, елегійним смутком і радісним зворушенням овіяний опис перебування на березі річки Тибр:

«Прийшовши до річки й оглянувши лісок, гаї, гілки тощо, ми опинились немовбито коло монастиря в Полтаві, над Ворсклою. На нас так і повіяло старовиною й Україною... Кілька годин посиділи ми там у гаю над Тибром, розмовляючи про Полтаву, згадали і про спори полтавсько-київські, про українство і космополітизм, згадали й колишніх людей; дечому посміялись, переживаючи знову через 20 років наші українські почуття, між іншим, як я читав у Строніна в перший раз Марка Вовчка, встали... і поїхали в город Флоренцію Данте і Галілея, рідний по-своєму і для нас» [3, с. 604].

Нарис про Строніна, «вчителя і друга», завершується драматичним акордом – повідомленням про його смерть. Серед коротких сумних газетних некрологів вирізнявся теплотою тільки один – його писав колишній учень, але й йому, гірко зауважив Драгоманов, «було невольою в Росії розказувати про Строніна всю правду...».

Висновки. Для розвитку творчого потенціалу одарованої особистості необхідно є наявність позитивного педагогічного впливу, що надається в умовах родинного оточення й під час навчання в закладах формальної освіти. Важливо, щоб учителі були вдумливими, творчими особистостями, а їх професійна компетентність виявлялася в реалізації гуманістично-спрямованої демократичної системи навчання, що стимулює розвиток самоосвітніх умінь їх вихованців.

У подальшому вважаємо за доцільне реалізацію науково-творчих проектів для майбутніх і працюючих учителів: «Спогади, мрії, фантазії про шкільне життя».

Література

1. Драгоманов, М. Літературно-публіцистичні праці : У двох томах. – Т. 1. – Київ : Наукова думка, 1970. – 531 с.
2. Драгоманов, М. Літературно-публіцистичні праці : У двох томах. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 1970. – 595 с.
3. Драгоманов, М. Вибране. – Київ : Либідь, 1991. – 682 с.
4. Гриценко, І., Короткий В., Томенко М. Людина земная з печаттю пророка... // Михайло Драгоманов : Автожиттєпис. – Київ : Либідь, 2009. – С. 6–76.
5. Карпов, А. Современная теория научного образования: проблемы становления // Вопросы философии. – 2010. – №5. – С. 15–24.
6. Пчілка, О. Спогади про Михайла Драгоманова // Твори. – Київ : Дніпро, 1971. – С. 399–448.
7. Федченко, П. Михайло Драгоманов: Життя і творчість. – Київ : Дніпро, 1991. – 365 с.
8. Дата надходження авторського оригіналу : 01.12.2014

Лещенко М. П., Тимчук Л. І. Михаил Драгоманов и его школьные учителя: педагогический нарратив.

А Проанализированы особенности педагогического влияния школьных учителей на образовательное развитие Михаила Драгоманова (1841–1895) – выдающегося деятеля украинской культуры, талантливого профессора, основательного исследователя состояния образовательного дела в Украине. Выбор педагогического нарратива как метода исследования и формы презентации его результатов обусловлен целесообразностью сочетания аналитико-рационального и чувственно-эмоционального осмысления образовательно-учебных реалий становления и развития личности М. Драгоманова.

Ключевые слова: выдающаяся личность, развитие, школьное обучение, учитель, влияние, нарратив.

Leshchenko M. P., Tymchuk L. I. Mykhaylo Dragomanov and his school teachers: pedagogical narrative.

В In the article the features of the pedagogical impact of school teachers on educational development of Mykhaylo Dragomanov (1841–1895), a prominent figure of Ukrainian culture, a talented professor, a profound researcher of educational state in Ukraine are analyzed. The choice of pedagogical narrative as a research method and a presentation form of the results is caused by a combination of analytical and rational, sensual and emotional understanding of education and educational realities of M. Dragomanov personality formation and development.

Key words: outstanding personality, development, schooling, teacher, influence, narrative.